

Kapitola V.

Prof. JUDr. Petr Hajn, DrSc.

INSTITUT PRÁVNÍ ODPOVĚDNOSTI A EFEKTIVNOSTI PRÁVA

§ 1. ÚVODNÍ POZNÁMKY

1. Efektivnost práva lze studovat na různých stupních výstavby právního řádu; od efektivnosti jednotlivé právní normy (nebo dokonce i jejích jednotlivých prvků) až po efektivnost celého systému práva v určité společnosti.

Jednou z možných středních poloh při zkoumání efektivnosti práva je úroveň právního institutu; pracovně jej chápeme jako skupinu funkčně spjatých právních norem, a to často i z různých právních odvětví. O takto pojatý výzkum efektivnosti práva zde usilujeme.

K tomuto účelu se dost přirozeně nabízí institut právní odpovědnosti. Prolíná celým právním řádem, je charakteristický pro metodu působení práva na společenské vztahy; úprava odpovědnosti v jednotlivých právních odvětvích také na sebe z hlediska své konstrukce i z hlediska svých funkcí navazuje nebo by alespoň navazovat měla. Právní odpovědnost i jiné formy společenské odpovědnosti můžeme chápat také jako svého druhu informační systémy, které informují o újmách spojených v určitých způsobech a tím od tohoto chování odvracejí. Lze si proto klást otázku, jaké jsou předpoklady i výsledky fungování systému právní odpovědnosti.

2. V běžném jazykovém vyjadřování se slova odpovědnost používá v různém významu. Na jedné straně se jím rozumí výkon určité povinnosti, a to zejména povinnosti důležité nebo obtížné. Tak se např. hovoří o odpovědnosti za svěřený úsek činnosti, o odpovědném pracovníku atd. V podobném smyslu se užívá pojem odpovědnosti i v pracích o psychologických problémech rozhodování. Slovem odpovědnost se však také označují nepříznivé důsledky, spojené s nedostatečným výkonem určité činnosti, resp. s porušením povinnosti (odpovědnost za chyby v práci atd.).

Toto významové kolísání obecného jazyka našlo i svůj odraz v právní teorii. Podle jedné z vyhraněných koncepcí odpovědnost vzniká spolu s právní povinností a existuje v latentní formě až do případného porušení této povinnosti, kdy se projeví ve formě otevřené. V tomto pojetí se odpovídá za splnění právní povinnosti. Druhá — většinová — skupina názorů upíná vznik odpovědnosti až k okamžiku, kdy došlo k porušení

původní právní povinnosti. Podle této koncepce se proto odpovídá za nesplnění právní povinnosti; odpovědnost se ztotožňuje se sankcí.

Prvé stanovisko je vedeno snahou zdůraznit preventivní vliv právní odpovědnosti, který musí existovat již od vzniku určité povinnosti. Nevýhoda tohoto pojetí spočívá v tom, že činí nezřetelným rozdíl mezi povinnostmi a odpovědnostmi.

Druhý z obou uvedených názorů vede k jasnému odlišení právní povinnosti a odpovědnosti; splňuje proto lépe požadavky vědeckého jazyka. Slouží tak i potřebám vědecké legislativy; k jejím zásadám totiž patří, že jednotlivých pojmů se má používat v pokud možno nejužším a vždy jednom a téže slova smyslu. Jako právní odpovědnost budeme proto charakterizovat případy, kdy vznikne povinnost nést nepříznivé důsledky z předchozího porušení práva.

Budeme přitom rozlišovat — a to se vždy neděje nebo děje nepříliš jasným způsobem — mezi odpovědností a sankcí. Pojem odpovědnost použijeme k obecnému označení případů, ve kterých vzniká povinnost snášet nepříznivé důsledky z porušení určité (primární) právní povinnosti. Tak chápaná odpovědnost vzniká již v okamžiku porušení původní povinnosti. Lze ji třídit na jednotlivé druhy podle povahy původní porušené povinnosti; uvažuje se tak o odpovědnosti **za způsobenou škodu, za vady, za prodlení** atd.

Pojem sankce pak charakterizuje samotné nepříznivé důsledky, jež stíhají porušení původní povinnosti. Sankce se pak třídí na jednotlivé své druhy podle charakteru nově vzniklé (sekundární) povinnosti (např. sankce **v podobě** pokuty, závazku k náhradě škody, k odstranění vady atd.). Věc lze vyjádřit i tak, že odpovědnost je právní vztah se svými povinnostmi a jim odpovídajícími právy, sankce je pak nepřímým předmětem tohoto právního vztahu.

Takové členění je zajímavé z hlediska, které tu sledujeme. Právo bere v úvahu variantnost lidského chování a působí na toto chování jednak stanovením předpokladů odpovědnosti (případů, druhů odpovědnosti), jednak stanovením druhů a míry sankcí. Jedna z technik motivačního působení práva spočívá i v tom, že v některých případech sice dojde ke vzniku odpovědnosti, za jistých okolností a při splnění určitých předpokladů však nedojde k uložení sankce (upuštění od potrestání v trestním právu; prominutí hospodářskoprávní majetkové sankce v případech, kdy to právní předpisy dovolují atd.).

Odpovědnost i sankce spolu samozřejmě úzce souvisejí. Lze je proto společně označovat např. jako „úpravu odpovědnosti“ nebo „systém odpovědnosti“. Dále budeme většinou (jak to odpovídá i titulku naší stati) hovořit stručně o odpovědnosti. Mezi odpovědností a sankcí budeme výslovně rozlišovat **pouze** v případech, kde si to povaha věci vynutí.

3. Nejobecněji lze efektivnost práva vymezit jako jeho pozitivní vliv na společenskou realitu. Jinak existuje řada více nebo méně odlišných teoretických představ o pojmu, podstatě a kritérii efektivnosti práva. Jejich charakteristiku podává kniha *Efektivnost hospodářského práva*, na kterou se zde odvoláváme.

Stejně jako v této práci i zde vycházíme z toho, že při zkoumání efektivnosti práva na některé ze „středních“ úrovní výstavby právního řádu lze efektivnost práva v podstatě ztotožnit s jeho funkčností. **Základním kritériem** (jež ovšem nevylučuje existenci řady kritérií pomocných) efektivnosti právní odpovědnosti **je proto míra naplňování jejích funkcí**, a to funkcí navzájem souladných i rozporných.

Toto pojetí vychází z přesvědčení, že právo nemůže zpravidla samo dosáhnout ty či ony cíle ekonomického a sociálního rozvoje. Je schopno — stejně jako další subsystémy v systému společenského řízení — **přispívat k realizaci těchto cílů**, plnit při jejich zajišťování specializovanou funkci.

O efektivnosti institutu právní odpovědnosti proto rozhoduje správné pochopení její funkční podstaty, možností i mezí jejího působení na lidské jednání, jejího místa mezi ostatními nástroji společenského řízení. O to se pokoušíme v další části této kapitoly, kde se budeme zabývat právní odpovědností v systému společenské stimulace.

O efektivnosti institutu právní odpovědnosti dále rozhoduje poznání jeho detailnějších funkcí (v jejich vztazích vzájemné komplementarity i dílčí konkurence), poznání i zajištění řady vnitřních a vnějších předpokladů.

Některými zásadními otázkami z tohoto tematického okruhu se budeme zabývat v třetí části této kapitoly. Budeme hovořit o efektivnosti institutu právní odpovědnosti především v ekonomických vztazích; naše zjištění by však měla obdobně platit i pro jiné sféry společenského života.

§ 2. PRÁVNÍ ODPOVĚDNOST V SYSTÉMU SPOLEČENSKÉ MOTIVACE

1. Systémem společenské motivace se obvykle rozumí souhrn odměn a sankcí, které se záměrně používají jako prostředek k dosažení určitých cílů. Jde o vymezení snadno pochopitelné a jednoduché, ale také v mnohém zjednodušující.

Systém společenské motivace není především pouhým souhrnem odměn a sankcí, ale právě dynamickým systémem; jednotlivé motivační prostředky v něm vstupují do složitých vzájemných vazeb. Doplnují se a násobí tak svoji efektivnost; jindy si navzájem konkurují, svoji efektivnost tak oslabují a v krajním případě vylučují. Odměny a sankce se dotýkají nej-

různějších hodnot hmotných i nehmotných (těžko se pak převádějí na společenského jmenovatele), nastupují s různým časovým odstupem od rozhodného lidského chování, a proto někdy platí „kdo rychle dává, dvakrát dává“ a také kdo rychle sankcionuje, důrazněji sankcionuje a naopak účinnost sankce se snižuje, jestliže se dostaví až s delším časovým odstupem. Významná je i okolnost, zda se odměny a sankce uplatňují pravidelně nebo spíše výběrově (účinnost trestu sankce pak klesá spolu se snižující se pravděpodobností toho, že bude uložena).

Motivační prostředky také nelze redukovat na pouhé odměny a sankce (pokud těmto pojmům nepřikládáme mimořádně široký význam). Pozitivně stimulující vliv na lidské chování má celá řada faktorů, jako je vysoká organizovanost určitého počínání, vědomí smysluplnosti tohoto počínání, odborný i lidský prestiž těch, kdo toto počínání řídí. Opačné stavy věci působí pak jako destimulátory.

2. Právo se běžně řadí mezi prostředky, které umožňují postihovat (sankcionovat) určité nepřijatelné způsoby chování a tím motivovat k chování žádoucím. V tomto pojetí se motivační působení právní normy redukuje na motivační působení její sankce. Jde o jisté zjednodušení věci. Právo je motivačním faktorem i tím, že přispívá k organizovanosti lidských vztahů, k rovnovážné spravedlnosti a jistotě v těchto vztazích, že je vzorem rozumného lidského jednání. Právní norma proto do určité míry motivuje nejen svou sankcí, ale i svou dispozicí a hypotézou.

Právo také není pouze součástí sankčního systému ve společnosti; prostřednictvím mechanismu práva dochází totiž i k poskytování hmotných a nehmotných výhod a odměn. Platí to např. o právu finančním s jeho systémem daňových nebo odvodových slev, popřípadě dotací.

Navíc právní sankce lze tak uzpůsobit a diferencovat, že přejímají některé funkce odměny (srov. např. v právu trestním instituty podmíněného odsouzení, podmíněného propuštění, účinné lítosti apod.). Zvlášť výrazné jsou věci při regulaci hospodářské činnosti. Snížení sankce za neúspěch v určitém druhu činnosti (oproti sankcím u jiných aktivit) lze chápat jako pobídku k právě tomuto druhu činnosti, jako svého druhu „odměnu“ za její výkon. Ekonomický subjekt totiž (má-li přežít) musí určitou činnost vykonávat; neexistují přitom činnosti ve všem všudy výhodné. Nejmenší míru nevýhod spojených s některou činností lze pak posuzovat jako výhodu. (Příkladem toho je jistá relativní „mírnost“ majetkových sankcí za porušení hospodářskoprávních závazků při vědeckotechnickém rozvoji.) Hospodářské právo také honoruje snížením nebo vyloučením penalizační sazby některé společensky výhodné způsoby dodatečného splnění nebo odstranění vad u dodávky výrobků; takovou úpravu majetkových sankcí lze chápat jako „odměnu“ za výběr společensky výhodnější množiny možného chování, které následovalo po původním chování nežádoucím.

3. Naznačili jsme, že právní odpovědnost je pouze jednou součástí v složitém systému společenské motivace, jehož podstatnou (nikoliv však vyčerpávající) částí je subsystém odměn a sankcí. Právní odpovědnost jsme pak (s jistou výhradou) zařadili do dílčího sankčního subsystému. Dalšími prvky tohoto subsystému jsou jiné formy společenské odpovědnosti (odpovědnost politická, morální, funkční, ekonomická). Dříve než si podrobněji všimneme všech motivačních nástrojů, ptejme se, zda je můžeme společně charakterizovat jako odpovědnost.

Když jsme totiž toto společné označení použili v jedné ze svých dřívějších prací, setkali jsme se s námitkami u některých právních teoretiků. Vyhrazovali pojem odpovědnost především pro odpovědnost právní, resp. pro případy, kdy existuje určitá normativně stanovená povinnost, porušení takové povinnosti a nepříznivé důsledky, které z toho plynou.

Za podstatný znak odpovědnosti pokládali i společenský odsudek jednání, které dalo vznik odpovědnosti. Z tohoto hlediska pak zejména odmítali pojmy odpovědnost funkční a ekonomická (jejich podrobnější rozbor viz dále).

Soudíme, že společné chápání a označování různých druhů újem (nevýhod), jejichž vědomí motivuje jednání a rozhodování hospodářských subjektů, je teoreticky i prakticky účelné. Navíc není zcela přesné tvrzení, že odpovědnost, tak jak se běžně chápe v právní teorii, je vždy spojena se společenským odsudkem jednání. V některých případech (odpovědnost za neoprávněný majetkový prospěch, odpovědnost za škodu způsobenou provozní hospodářskou činností), takový odsudek není nezbytnou součástí odpovědnosti. Naopak i tam, kde určitá forma odpovědnosti (např. ekonomická) stíhá prostý neúspěch v činnosti, lze konstruovat předchozí normativní povinnosti, které přibližně zní „budiž pracováno úspěšně“; tato odpovědnost má pak stejné strukturní schéma jako odpovědnost právní.

Budeme proto pro různé druhy možných újem, nevýhod, ztrát, jejichž vědomí motivuje jednání hospodářských subjektů, užívat nadále pojem odpovědnost, uvědomující si ovšem jeho pracovní charakter.

Pokusíme se především blíže charakterizovat jednotlivé formy odpovědnosti a uvést jejich přednosti i omezení při regulaci lidského chování. Svůj výklad počneme rozбором odpovědnosti právní, a to nikoliv proto, že bychom ji považovali za nejdůležitější formu společenské odpovědnosti, lež však v centru naší pozornosti. Její rozbor nám také umožní snáze charakterizovat ostatní formy odpovědnosti.

4. Charakteristickým znakem právní odpovědnosti je okolnost, že původní povinnosti i důsledky, spojené s jejich případným neplněním, jsou předem vyjádřeny v tzv. oficiálních publikačních prostředcích a každý má možnost se s nimi seznámit. Uplatňuje se tzv. princip formální publicity práva. (Jiná je otázka, že tím zdaleka není zaručena, zejména při

dnešním množstvím normativních právních aktů, faktická znalost právních norem, materiální publicita práva.)

Na rozdíl od některých jiných druhů společenských norem (například morálních) existuje ve společnosti jednotný systém norem právních.

K uplatňování právní odpovědnosti existují také specializované státní orgány, které jsou vybaveny patřičnými kompetencemi, mají specifickou odbornost i řadu technických pomůcek.

Právní povinnosti a sankce za jejich porušování jsou také podrobněji specifikovány a často i kvalifikovány. Právo také jasně diferencuje odpovědnostní případy podle toho, zda k porušení právní povinnosti došlo úmyslně nebo z nedbalosti (odpovědnost subjektivní, kdy uložení sankce v sobě zároveň obsahuje odsudek určitého chování), nebo zda odpovědnost stíhá samotný škodlivý výsledek, bez ohledu na to, zda byl zaviněn (odpovědnost objektivní, kdy uplatnění sankce nemusí být vždy provázeno společenským odsudkem jednání). Sankce se rovněž členitě diferencuje podle míry i povahy následků, ke kterým vedlo porušení právní povinnosti.

Uveďme ovšem okamžitě, že nejde o přesnost absolutní. Právní normy se svými neurčitými pojmy, se širokou možností uvážení soudních, správních a dalších rozhodujících orgánů ani zdaleka nedosahují exaktnosti zákonů přírodních nebo pravidel technických.

Právě uvedené výhody právní odpovědnosti mají i svůj přirozený rub. Vysoký stupeň předběžné určitosti právní povinnosti a odpovědnosti se ukazuje jako méně výhodný při normování a následném posuzování těch jednání a činností, které jsou již svou povahou méně určitelné (výzkum, rizikové rozhodování).

Státní donucení činí z právní odpovědnosti dosti důrazné opatření s dalekosáhlými důsledky pro odpovídající subjekt. Proto má právní odpovědnost výrazné možnosti preventivního působení. Obava ze sankce není ovšem tím nejpříhodnějším motivem k podněcování výkonů tvůrčího charakteru. Navíc vědomí závažnějších důsledků právní odpovědnosti mívá někdy paradoxní efekt — vyvolává až neúměrnou zdrženlivost při jejím uplatňování.

Kapacitní možnosti těch státních orgánů, které zjišťují porušení právních povinností a ukládají sankce, jsou také přirozeně limitované; výkon státního donucení je nákladná záležitost. Také proto zůstávají nezjištěna a nepostižena některá jednání, se kterými právo spojuje odpovědnost. To je jeden z důvodů tzv. latentní kriminality, která je častá zejména v hospodářské sféře. Nedostatečné vynucování právních povinností v určitých oblastech může pak oslabovat celkové vědomí závaznosti právních povinností a být destimulátorem společensky žádoucího chování.

Jediný systém práva ve společnosti vytváří výrazný předpoklad pro jednotu jeho motivačního působení. Jednota práva je ovšem vnitřně diferencovaná; různé oblasti společenského života jsou regulovány normami dílčích právních odvětví — to samo vytváří možnost jistých nedůsledností nebo dokonce i vnitřních protikladů v motivačním působení práva.

Věci jsou zvlášť patrné v případech, kdy subjektem právní odpovědnosti (a adresátem motivačního působení práva) jsou organizované lidské kolektivy. Organizace lze postihovat především sankcemi majetkové povahy. Nevýhoda, kterou znamená tato sankce pro organizaci, může v některých případech vážit méně než výhoda, kterou organizaci přineslo protiprávní jednání. Organizace také bývají (ve srovnání s jednotlivci) méně „citlivé“ na působení sankce jako svého druhu společenského odsudku chování.

Efektivnost právní odpovědnosti organizací je do značné míry závislá na tom, jak se podaří funkčně propojit odpovědnostní systém v různých právních odvětvích (např. v právu hospodářském, pracovním a trestním), jak se odpovědnost organizačního systému podaří lokalizovat u jeho dílčích subsystémů, včetně základního prvku — jednotlivého pracovníka.

Taková individualizace je obtížná především vzhledem k složitým kooperačním vztahům v podniku; mnohdy bývá nesnadné i přímo nemožné určit přesně ten prvek podnikového systému, kterému by bylo možné přiřítat porušení (zejména zaviněné porušení) právní povinnosti.

Individualizace odpovědnosti bývá ztížena i značnou rozvinutou skupinovou solidaritou. Celkové hospodaření podniku se pak stává něčím na způsob pojišťovacího fondu, který limituje motivační působení právní odpovědnosti.

5. Rozšířenou formou odpovědnosti je odpovědnost morální. Jejím prostřednictvím se vynucují etická pravidla, která přijala daná společnost, resp. její část. Sankce tu spočívá v odsudku veřejného mínění, v omezení lidských kontaktů, ve výčitkách svědomí atd.

Předností morálních povinností a sankcí je jejich značná diferencovanost. Pro různé druhy činností platí pravidla profesionální morálky. V jednotlivých skupinách lidí dostávají obecnější etické normy svou subtilnější podobu. Existuje také neobyčejně rozsáhlý a (lze-li to tak vyjádřit) dobrovolný aparát etického donucení. Proto morální odpovědnost je schopna postihnout i ty oblasti, které jen ztěžuje a nepravidelně zasáhne právní sankce. Jedinci, kteří porušují etická pravidla, dovedou být velice překvapeni tím, jak jejich chování bylo přesně „zmapováno“ jejich společenským okolím.

Morální sankce (zvláště pokud se projevuje ve výčitkách vlastního vyspělého svědomí) dovede ovlivňovat i ta jednání, jejichž kladné nebo záporné důsledky se projeví ve vzdálenější budoucnosti, např. strategické hospodářské rozhodování, ale i zavádění nových léčebných metod s dlou-

hodobě nepředvídatelnými účinky atd.). Právo má poměrně slabé regulační účinky na ta jednání, jež lze hodnotit až se značným (a horizont individuálního života mnohdy přesahujícím) časovým odstupem.

Rubem věci je jistě nekvalifikovanost v uplatňování morálních sankcí, neexistence opravných prostředků. K tomu přispívá jistá neurčitost etických povinností a sankcí, nedostatek jejich kvalifikace a kvantifikace. Skupinová morálka se také může odlišovat od obecných mravních požadavků společnosti a působit proti nim. (Příkladem toho je tlak morálně méně vyspělého pracovního kolektivu na své členy, aby intenzivnějším pracovním výkonem „nekazili normy“.)

Působení morální sankce bude mít tak značně odlišné výsledky podle vnímavosti jednotlivce právě na tuto sankci. Lidé s příslovečnou „hroší kůží“ budou vůči morální odpovědnosti dost odolní, i když právě u nich by byla žádoucí změna postojů k dodržování povinností. Naopak u jedinců slabšího psychického založení dovede mít morální sankce dramatictější důsledky např. oproti sankci právní (srovnej adresnou veřejnou informaci o drobném odcizování věcí v samoobsluze oproti „klidnému“ vyřešení záležitosti právními prostředky).

Uvedené klady i přirozená omezení naznačují, že při regulaci společensky žádoucího jednání se nelze spoléhat pouze na morální odpovědnost, zároveň se však nelze obejít bez této odpovědnosti. Platí to tím spíše, že rozvoj společensky orientovaného morálního citění činí pravděpodobnějším i uplatnění dalších forem odpovědnosti.

6. Zvláštní formou vynucování společenských povinností zejména morálního charakteru je uplatňování tzv. satirické sankce. Prostředkem k ovlivňování lidského chování je tu výsměch, který provází nežádoucí lidskou aktivitu (a často pasivitu). Účinnost takové sankce naznačil již Gogol, když pravil „neúspěchu se bojí i ten, kdo se jinak nebojí ničeho“.

S běžnými projevy satirické sankce se setkáváme zejména v malých skupinách (užší pracovní kolektivy), kde často působí dobrovolní specialisté v používání právě tohoto druhu sankcí.

Uplatňování satirických sankcí má i své některé oficiálnější formy (náporná agitace, satirické časopisy nebo rubriky v prostředcích masové komunikace). Zkušenosti informačních médií naznačují jak jistou působivost satirických sankcí, tak jejich limitované možnosti. Budou účinné v jednotlivých případech, pokud existuje přímočarý vztah mezi nedostatky a jejich příčinami. Zálžitosti komplikované s hlubšími a rozvětvenými příčinami běžná satira stěží postihne a také se jim vyhýbá.

V pracovních kolektivech pak navíc satirická odpovědnost nemusí vždy přispívat k společensky hodnotným vzorům chování. Krajním případem jsou tu situace, kdy pomocí ironie se stíhá dodržování obecných právních pravidel a prosazují se nežádoucí normy skupinové morálky. Formulace

jednoho z takových pokynů k protispolečenskému jednání („kdo nekrade, šidí rodinu“) je toho výrazným dokladem.

7. S naším tématem souvisí i další druh odpovědnosti (v odborné literatuře se o něm zatím, pokud víme, příliš neuvažovalo), který bychom mohli označit za **odpovědnost funkční**.

Jde o situaci, kdy lidské jednání, resp. jeho nedostatečné výsledky mají za následek ztrátu dosud vykonávané pracovní funkce (zejména řídicí hospodářské funkce).

Podle okolností se tu bude jednat (např. při zjevné nedbalosti či dokonce úmyslném působení škody) o odpovědnosti subjektivní. Funkční odpovědnost se pak bude zpravidla stýkat s tou či onou formou právní odpovědnosti (pracovněprávní, trestněprávní) a odpovědnosti morální i s odpovědností politickou.

Jindy má funkční odpovědnost objektivní charakter, stíhá nedostačivost (i nezaviněnou) k plnění požadavků dosud zastávaného místa. Není pak spojena s morálním odsudkem ani jinými druhy odpovědnostních sankcí.

Podstatu věci výstižně vyjádřila myšlenka zásadního úvodníku ve stranicovém tisku, kde se uvádí: „Na každém vedoucím místě — nižším či vyšším — potřebuje (rozuměj společnost, poznámka P. H.) člověka s dostatečnou mírou schopností, znalostí a energie, nesmlouvavého k nedostatkům. Je možné, že leckde nároky rostou rychleji, než se rozvíjejí schopnosti lidí, kteří takové nároky mají splňovat. Mnozí z nich udělali kus poctivě a odpovědné práce, je třeba jim za ni poděkovat, ale pro další etapu dát přednost výkonnějším. Je to v jejich vlastním zájmu i zájmu společnosti.“

Základní předností vhodně uplatněné funkční odpovědnosti je skutečnost, že odstraňuje základní subjektivní riziko řady nedostatků a přispívá již tím k zvládnutí rizik objektivních.

Mnohem méně vhodným řešením je postup, kdy se vůči pracovníku uplatní jiné formy odpovědnosti (disciplinární, hmotná), ponechá se však na místě, pro něž nemá nejlepší předpoklady.

Uplatnění funkční odpovědnosti nebývá ovšem snadná záležitost. Jisté zábrany tu může klást samo právo; ještě důraznější bývají bariéry psychologické. Platí to tím spíše, že uplatnění i objektivní funkční odpovědnosti provázejí méně vyspělí jedinci morální nebo satirickou sankcí (přerušeni kontaktů, více nebo méně otevřený výsměch).

Rozvíjení odpovědnostního systému proto předpokládá, abychom uměli jemněji rozlišit objektivní nezpůsobilost k výkonu pracovního místa, od morálních defektů a nezákonného počinání.

8. Nejobecnější formou odpovědnosti v hospodářském životě je odpovědnost ekonomická. Funkce tu spočívá v hmotných ztrátách, resp. v ne-

dosažení plánovaného zisku, ale také např. ve zvýšené fluktuaci pracovníků, v odepření úvěru, v omezeních při přidělování zdrojů.

V současné době dochází např. k přednostnímu přidělování investičních i dalších prostředků těm strojírenským podnikům, které dosahují nejlepších exportních výsledků. Jde o výrazný rozdíl oproti současnému stavu, kdy prostředky vkládané do strojírenství sledovaly jeho celkovou výkonnost. Výběrové poskytování hmotných zdrojů lze zároveň chápat jako svého druhu ekonomickou sankci vůči těm podnikům, které neprokázaly dostatečnou exportní schopnost a jimž poskytnutí specifických zdrojů je odepřeno.

Přednost ekonomických sankcí je v jejich značně syntetickém a také subjektivním charakteru. Postihují činnost i nečinnost, aktivní rozhodnutí i nedostatek potřebných rozhodnutí. Ke vzniku ekonomické odpovědnosti dochází začasť bez existence speciálního aparátu (sankcinujícím orgánem jsou např. spotřebitelé, kteří neprojevují zájem o technicky zastaralé výrobky). Pro „uložení“ ekonomické sankce nejsou ani tak rozhodující příčiny toho či onoho jednání, jako jsou důsledky, jde proto o odpovědnost výrazně objektivního charakteru.

9. Významnou formou odpovědnosti socialistické společnosti je odpovědnost politická. Projevuje se zejména v podobě odpovědnosti členů strany a členů ROH. Určité povinnosti, které vyplývají ze stanov politické organizace jsou vynucovány prostřednictvím sankčních opatření, se kterými počítají stanovy této organizace. Může přitom jít (a často jde) o povinnosti, které mají zároveň charakter povinností pracovních, morálních, právních. Toto spojení je patrné zejména při komplexním hodnocení nomenklaturních kádrů. Politický charakter např. pracovní povinnosti lze také zvýraznit tím, že se její plnění uloží jako stranický úkol. Důležitou organizační formou v uplatňování politické odpovědnosti je právo kontroly stranické organizace.

Význam politické odpovědnosti je zejména v jejím integrujícím působení. Postupy při uplatňování politické odpovědnosti výrazně ovlivňují praxi v jiných oblastech společenské odpovědnosti. Politická odpovědnost může pak zejména pružně korigovat nedůslednosti, jednostrannosti v působení ostatních prostředků společenské stimulace. Neobyčejná členitost těchto prostředků může totiž dovádět (a v praxi někdy dovádí) k tomu, že ekonomické subjekty volí formy jednání, které nejsou v rozporu s právem a vyhovují některému z kritérií pozitivní stimulace, celkově však přivádějí k celospolečensky nepřijatelným výsledkům. K žádoucím způsobům chování lze pak (a to je i přednost socialistického způsobu řízení) donucovat právě prostřednictvím odpovědnosti politické.

Pro politickou odpovědnost platí obecnější poznatky, že stranické vedení ekonomiky nemůže nahrazovat konkrétní hospodářské řízení. Proto

politická odpovědnost se týká záležitosti s výrazně politickým aspektem. Nemůže proto suplovat působení ostatních odpovědnostních forem. Prostřednictvím politické odpovědnosti by se také neměly trvaleji reparovat nedostatky v úpravě ostatních prvků společenské stimulace. Naopak prostřednictvím této formy odpovědnosti lze přispívat k soustavnému zdokonalování celého stimulačního systému.

10. O efektivnosti právní odpovědnosti rozhoduje — jak naznačil již název této části — určení jejího místa v systému společenské stimulace. Půjde především o zjištění, na jaké motivační opatření a jakým způsobem reagují jednotlivci i lidské kolektivy, kdy se nejlépe uplatní právní odpovědnost, kdy jiná opatření a kdy (to ovšem bude nejčastější případ) jistá kombinace různých druhů stimulace.

Takové zjištění by mělo být značně konkretizované pro různé oblasti společenského života, pro odlišné typy rozhodujících situací. Nemůže být učiněno ovšem jednorázově s platností pro delší časový úsek. Lidé neustále reagují na motivační opatření, snaží se najít nedůslednosti v jejich celkovém systému i v konstrukci jednotlivých nástrojů a získávat tak původně nepředpokládané výhody či vyhnout se předpokládaným újmám. Na toto chování musí pružně reagovat motivační systém: vztah mezi autory a adresáty motivačních opatření by se tak dal vyjádřit nejspíš pojmovým aparátem teorie her. Zjištění vnímavosti na různá motivační opatření (včetně právní odpovědnosti) nemůže být zdaleka jen záležitostí právníků. Půjde o společný úkol řady společenskovědních disciplín, o úkol, při jehož plnění se uplatní jak metody teoretické analýzy, tak i empirické výzkumy.

Zde jsme (omezení rozsahem kapitoly i oborovou specializací) poukázali na naléhavost tohoto úkolu, aniž se pokoušíme suplovat jeho nutné kolektivní řešení. Jako příspěvek k takovému studiu se pouze pokusíme v následujícím bodu polemizovat s rozšířenou představou, která chápe regulační možnosti práva příliš úzce.

11. Opakujeme, že právní odpovědnost nemůže být jediným a zřejmě ani rozhodujícím prostředkem při zajišťování dynamického rozvoje ekonomiky.

Pokud bychom s ní spojovali takové očekávání, připravovali bychom si neodvratné zklamání. Důsledkem takto vzniklé skepse by pak bylo to, že bychom zřejmě nevyužili ani ty regulující možnosti, které institut právní odpovědnosti objektivně má.

Základním trvalejším zdrojem ekonomického růstu byly a budou nová řešení vědecká, technická, organizační, obchodní. Strach z určité újmy (a to je základní moment v mechanismu působení právní odpovědnosti) není tím nejspolehlivějším prostředkem k vyvolání výkonů tvůrčího charakteru. Na tomto konstatování by se dalo skončit či je doplnit zjištěním

druhu, že pomocí právních sankcí lze sice něčemu nevhodnému zabránit, nelze však nic pozitivního vytvořit.

Ve skutečnosti je ovšem vztah mezi disciplinujícím působením odpovědnosti a dynamickým rozvojem ekonomicky opírajícím se o nové, invenční řešení, mnohem složitější. Čím větší kázeň existuje v určitých činnostech, tím hospodárnější je průběh těchto činností. Čím větší úspory vytvoříme v určité oblasti, tím rozsáhlejší budeme mít možnosti pro hledání nového, tím podstatnější budeme mít rezervy pro krytí ztrát a dílčích neúspěchů, které nezbytně provázejí invenční, riziková řešení.

Ekonomické subjekty mají vždy sklon získávat nejvyšší rozsah výhod s vynaložením co nejmenší námahy. To je v podstatě správná (a dalo by se říci hluboce lidská) tendence, která pomohla člověku povznést se nad ostatní živočišnou říši a skutečnit obrovský vývoj od obyvatele jeskyní po příslušníka soudobé civilizace. Rubem věci je, že v tomto sklonu je mnoho sobeckého, prosazuje se často i na úkor druhých a společnosti jako celku. Existuje silná tendence maximalizovat výhody a nerespektovat přitom v určité době platnou rovnováhu mezi tím, co dáváme, a tím, co chcí získávat. Sklon pro co nejjednodušší dosažení výhod se může projevovat porušováním právních, ale i morálních a jiných norem společnosti v určitém období přijatých. Šízení na váze, nekvalitní dodávky, cenové přestupky jsou toho historickým i velice aktuálním dokladem.

Jestliže prostřednictvím práva (a samozřejmě i dalších regulačních prostředků) zabráníme společensky škodlivým jednáním, má to mnohem dalekosáhlejší důsledky, než by se zprvu zdálo. Nutíme tím totiž ekonomické subjekty (jestliže se chtějí udržet nebo dokonce rozšířit dosavadní rozsah výhod), aby vztah mezi získanými výsledky a vynaloženou námahou maximalizovali společensky obecně prospěšnými či alespoň přijatelnými způsoby, aby jejich nápaditost se zaměřovala na hledání nových technických, organizačních, obchodních řešení, nikoliv na hledání mezer a nedůsledností v systému regulace ekonomiky.

Uvědomit si tyto skutečnosti právě v současné době je zvlášť důležité. Od podniků se vyžaduje, aby zvyšovaly svou produktivitu, byly finančně soběstačné, vytvářely si předpoklady pro svůj další ekonomický rozvoj i pro potřebnou dynamiku platů i jiných výhod svých pracovníků. Lze dobře předpokládat (a signály toho existují), že nejprve se mnohé organizace pokusí dosáhnout příznivé důchodové situace i na úkor jiných subjektů a prostředků, které nebudou v souladu se záměry celkových regulačních opatření. V případě, kdy jim takové jednání bude znemožněno, budou podniky nuceny hledat náročnější, svým způsobem komplikovanější (společensky však jediné užitečnou) cestu vědeckotechnického i dalšího pokroku.

Věc v lapidární zkratce vyjadřuje úsloví, že nezbytnost je matkou nápaditostí. Parafrázujíc jednu z našich předchozích úvah, můžeme říci, že v ekonomice (a zřejmě v životě vůbec) zábrana nežádoucích jednání je svého druhu podnětem k jednání žádoucím.

Potlačování nežádoucích forem získávání ekonomických výhod je důležité i z hlediska těch, kteří jednají společensky hodnotnými způsoby. Jsou ve svém chování utvrzováni a zachovávají se jim jejich kladné výsledky. Sankcionování subjektů, kteří jednají protispoločenským způsobem, je svým způsobem satisfakcí i pro ty, kteří se chovají řádně. Potvrzují si nejen morální správnost, ale i všestrannou účelnost svého jednání. Jisté zadostiučinění jim poskytuje i fakt, že ti, kdo vůči nim chtěli být ve výhodnější situaci, jsou naopak znevýhodněni.

Naopak pokud by byly nezjištěny a nepostihovány případy protispoločenského jednání, mohly by se tím kazit i dobré mravy těch, kdo původně jednali řádně, a to především z vnitřního přesvědčení. Lidé si totiž velmi neradi připadají jako méně obratní a zdatní než ti ostatní, mají tendenci získávat minimálně stejné výhody jako druzí. Působí to velmi intenzívně obava ze směšnosti, obava z toho, co jsme označili jako satirickou sankci.

Je zapotřebí mít již nadprůměrnou mravní sílu, zvláště rozvinuté právní vědomí, politické uvědomění či zaujetí pro některou z forem tvořivých aktivit, aby jedinci i kolektivy dlouhodobě odmítali ty výhody, které sice odporují společenskému zájmu, uznané morálce či právním předpisům, jejichž získávání však není nijak postihováno nebo kde pravděpodobnost postihu je neobyčejně malá. Celkově se tak ukazuje, že i právní odpovědnost je svým dílem schopna přispívat k tvořivým novátorským přístupům v ekonomice. Disciplinující (a to do určité míry i stimulující) působení právní odpovědnosti se neuskutečňuje ovšem snadno a na základě samotné právní úpravy. K takovému efektivnímu působení musí být splněna řada předpokladů; na některé z nich poukážeme v další části této kapitoly.

§ 3. K NĚKTERÝM PŘEDPOKLADŮM EFEKTIVNÍHO PŮSOBNÍ INSTITUTU PRÁVNÍ ODPOVĚDNOSTI

1. Efektivnost práva (hodnocenou na některé ze středních úrovní výstavby právního řádu) v podstatě ztotožňujeme s mírou jeho funkčnosti. Funkce určitého jevu mají přitom svůj objektivní základ; poznávání, pojmenování a ovšem také využívání těchto funkcí je činností lidských subjektů. Již proto není v klasifikaci funkcí určitých jevů hodnoty; to platí i o funkcích práva a právní odpovědnosti. Jestliže však sledujeme různé výčty funkcí práva a jeho subsystémů, zjišťujeme, že rozdíly tu existují spíše ve slovním vyjádření věcí než v jejich podstatě; tím je naznačen

objektivní základ funkcí práva, který je dán především společenskou podmíněností práva a také ovšem relativní samostatností práva ve vztahu k jiným složkám společenské nadstavby.

Autor této kapitoly vychází z názoru, že funkce právní odpovědnosti se neodlišují od obecnějších funkcí práva; tyto funkce pak třídí (se zvláštním zřetelem k právu hospodářskému) na funkce preferenční, koordinační, kontrolní, ekvivalentní, racionalizační, zajišťovací. Nevylučuje však, že k hodnotným výsledkům při zajišťování efektivního působení právní odpovědnosti lze dospět i na základě jiného třídění nebo spíše jiného označování funkcí právní odpovědnosti.

Podstatné je chápání funkcí právní odpovědnosti jako její objektivně podmíněné stálé směry působení na společenskou realitu, které se navzájem doplňují, ale které si mohou — pro dialektiku věcí — i konkurovat. Jestliže se např. pomocí přísných hospodářskoprávních sankcí zdůrazní kontrolní funkce odpovědnosti, mohou organizace projevovat nechuť k uzavírání smluvních závazků a dojde k oslabení funkce zajišťovací. Zcela důsledné prosazování ekvivalence (bezvýhradná náhrada škody včetně ušlého zisku) omezí zájem o některé nadprůměrněji rizikové aktivity (např. investiční výstavba), tím dojde k dotčení preferenční funkce právní odpovědnosti. Snaha vyloučit lidská selhání příliš rozsáhlou kontrolní činností vede k tomu, že náklady na kontrolu mohou být vyšší než náklady z případně nezjištěných chyb; tím by byla dotčena racionalizační funkce právní odpovědnosti. **O efektivnosti právní odpovědnosti proto rozhoduje výraznou měrou ta okolnost, jak budou v právní úpravě (i při její aplikaci a realizaci), mezi sebou vyváženy, optimalizovány účinky jednotlivých funkcí (směrů působení) této odpovědnosti, jak se podaří zabránit sledování pouze některého ze směrů a účinků a jeho maximalizaci na úkor účinku jiného.**

2. Jeden z fundamentálních předpokladů efektivního působení právní odpovědnosti postihl V. I. Lenin, když řekl: „... výstražný význam trestu není dán naprosto jeho tvrdostí, nýbrž jeho neodvratitelností. Důležité není to, aby byl za zločin vyměřen těžký trest, nýbrž to, aby ani jeden případ zločinu nezůstal neodhalen“.

Lidské chování ovlivňují totiž jen v menší míře informace obsažené v právní normě, v našem případě informace o újmách, které mají být spojeny s určitým způsobem chování. Z dlouhodobějšího hlediska je významnějším regulátorem chování sociologická informace (získávaná z běžné společenské praxe) o tom, zda a v jaké míře se právem předvídané sankce skutečně uplatňují.

Právní sankce tak nepůsobí pouhou svou normativní existencí. Pohrůžka sankcí musí vyvolávat reálnou obavu. Zákon, který příliš hrozí, ale svou

hrozbu neuskutečňuje, málo působí (podoben v tom mnohým rodičům) na subjekty, jimž jsou jeho hrozby adresovány

Dlouhodobé preventivní působení nelze očekávat ani od sankcí uplatňovaných výběrovým způsobem, i když v prvním období účinnosti nového předpisu ovšem mohou mít exemplární tresty svůj zastrašující účinek. Lze si tu posloužit příměrem, který použil v jiné souvislosti psycholog Addock. Uváděl, že kdyby se v Londýně objevil tygr, který by si každý den vybíral jedinou oběť, zavládla by panika a lidé by se obávali vycházet do ulic, byť takto vyvolané nebezpečí je menší než hrozba moderní dopravy. Jde tu zřejmě o správný, byť praxí dosti obtížně ověřitelný předpoklad. Dodejme však to, co již Addock neříká, o čemž jsme však na základě svých obecně lidských i právnických zkušeností hluboce přesvědčeni. Pokud by tygr z učebnicového příkladu vycházel do londýnských (nebo kterýchkoliv jiných) ulic delší čas, lidé by reálně odhadli skutečný stupeň takového ohrožení, srovnali by jej s jinými druhy nebezpečí. Brzy by se nenechali omezovat ve svých zájmech tak málo pravděpodobnou újmou a nepřipouštějící si větší starosti, by jako dříve vycházeli do ulic velkoměsta.

Exemplárním, výběrovým ukládáním sankcí se navíc narušuje uplatňování některých základních funkcí práva, to má vždy řadu negativních systémových důsledků s dlouhodobým a rozvětveným působením. Sankce uplatňovaná pouze exemplárně je totiž především v rozporu s ekvivalenční funkcí práva. Přesněji řečeno, taková sankce sice odpovídá principům spravedlnosti vyrovnávací (škůdci veřejných zájmů se dostane odplaty za jeho činnost, resp. musí vyrovnat způsobenou újmu), nikoliv však z hlediska spravedlnosti rozdělovací, distributivní (se všemi subjekty se tu nezachází se stejným způsobem, který by si zasloužily; mnozí škůdci veřejných zájmů nemusí vyrovnávat jimi způsobené újmy). Každá nespravedlnost bývá citlivě vnímána a má negativní vliv na stav právního vědomí, jehož je idea spravedlnosti významnou součástí.

Princip ekvivalence se pak při exemplárním používání právních sankcí prosazuje zvláštním, deformovaným způsobem. Subjekt postižený výběrovou sankcí (a znevýhodněný tak ve srovnání s jistými subjekty, které se chovají stejným způsobem) se bude snažit o kompenzaci této „újmy“, nespravedlivé z hlediska rozdělovací stránky spravedlnosti. Jakmile mu jen poněkud „otrne“ z uložené sankce, vrátí se zřejmě k dřívějšímu způsobu chování a zvýšenou intenzitou protiprávního chování se bude snažit vyrovnat si „skutečnou škodu“ (tj. újmu vzniklou mu uložením sankce) i „ušlý zisk“ (tj. neoprávněné výhody, které jiné subjekty dosahují a kterých on sám byl zbaven v období, kdy byl nucen jednat ve shodě se zákonem). Pouze exemplárně uplatňované sankce tak mohou, paradoxem věcí, vést k intenzifikaci těch způsobů chování, proti kterým mají bojovat.

Výběrová ukládání sankcí jsou i v rozporu se zajišťovací funkcí práva. Neposkytují jistotu, že protiprávní chování bude postiženo, nerespektují hluboký Hegelův postřeh, že trest je i právem viníka. Nejistota ohledně toho, zda při jednání v rozporu s právem bude sankce uložena či nikoliv, činí rozhodovací proces komplikovanějším a také zdoluhavějším. Kdosi pravil, že to nejobtížnější na lidském životě je neustálá nutnost volit mezi variantami jednání. Exemplárně uplatňované sankce jen rozšiřují obtíže tohoto druhu, neboť vedou k alternativě „porušit nebo neporušit zákon“. Odnímají tak energii potřebnou k řešení smysluplnějších a zejména společensky potřebnějších variant jednání.

U subjektu, který jednal ve shodě s právem, může docházet i k zajímavé formě porozhodovací disonance, k dodatečnému sebeobviňování ze slabosti, z přehnaných obav, k dodatečnému přeceňování výhod, které by s sebou přinášelo protiprávní jednání.

Vedle vnitřních konfliktů u jednotlivého rozhodovatele jsou exemplárně uplatňované sankce i zdrojem vnějších konfliktů mezi jedinci (nebo organizacemi) nakloněnými jednak spíše respektování a jednak spíše porušování práva (srovnej například konflikty mezi podnikovým právníkem a jinými členy podnikového kolektivu).

To vše bere, opakujeme, čas i energii hodnou lepších úvah. Posuzování takových falešných alternativ může být i velmi intenzivní školou v korumpování právního vědomí.

3. Důsledné uplatňování právní odpovědnosti, prosazování principu neodvratitelnosti právní sankce, záleží sice též na vůli aparátu právního donucení, ani zdaleka však nezáleží pouze na této vůli. Zjišťování odchylek od normovaného stavu, ukládání sankčních opatření a péče o jejich výkon je záležitost náročná i nákladná; prostředky, které společnost může dlouhodobě vynakládat na aparát právního donucení, jsou vždy limitované. Jakmile odchylky od žádoucího stavu se po dlouhé období vyskytují ve značném množství nebo se stávají dokonce spíše pravidlem, snižuje se pravděpodobnost toho, že všechny tyto odchylky se zjistí a že budou uplatněny sankce ve všech případech, kdy to zákon předpokládá.

To má ovšem své další důsledky. Vědomí, že určitý subjekt je sankcionován za jednání, které je značně rozšířené, a za které jiné subjekty sankcionovány nejsou, oslabuje dále rozhodnost při ukládání sankcí.

Lze pak dospět k poněkud paradoxnímu předpokladu, že **právní odpovědnost se bude uplatňovat v tím větší míře (z hlediska relativní a pravděpodobně i absolutní četnosti), čím méně bude obecně důvodů k uplatňování právní odpovědnosti, čím více k žádoucím způsobům jednání povedou ostatní nástroje společenského řízení.**

Platí to i z hlediska struktury odpovědnostních případů. Jestliže působení jiných prostředků společenské motivace (např. ekonomických ná-

strojů) vyloučí ty odchylky od žádoucího stavu, které jsou důsledkem některých přechodných obtíží ekonomického rázu, bude možné věnovat cílenou pozornost těm nežádoucím způsobům chování, které vyplývají ze sobeckých a sociálně patologických složek lidské povahy.

Jako příklad tu lze uvést jednání postihované dnes hospodářskou pokutou, totiž situaci, kdy byl dovezen stroj nebo zařízení, jehož potřebné využití nebylo předem zajištěno nebo byl dovezen s nežádoucím předstihem před dobou určenou k jeho využití (§ 384a odst. 2 bod 14 HZ).

Při dobře fungujícím systému ekonomických stimulů by od takových jednání měl ekonomické subjekty odvracet především jejich vlastní ekonomický zájem. Právní represe (a to spíše vůči jednotlivcům) by tu byla praktická v případech, kdy ekonomicky zřejmě nevýhodné jednání bylo plodem krajní nedbalosti nebo dokonce zlého úmyslu (korupční praktiky). Naopak ani sebelepší fungování ekonomiky zřejmě nevyloučí pokusy fakturovat takové ceny, které jsou v rozporu s právními předpisy; skutková podstata hospodářské pokuty uvedená v § 384a odst. 2 bod 13 bude tak mít svůj dlouhodobější *raison d'être*. Jde o jednu z oblastí, kde se přednostně uplatní regulační působení právní odpovědnosti.

4. O motivačním působení odpovědnosti rozhoduje nejen to, jak reálná je hrozba sankce, ale i to, jakou reálnou újmu bude případná sankce znamenat pro subjekt jí dotčený. Lze tu pak hovořit o „citlivosti“ nebo „vnímavosti“ na sankci.

Důležitá je tu povaha i míra sankce, ale i konkrétní povaha subjektu jí dotčeného (anetický psychopat nebude např. vnímavý na morální sankci). Citlivost na sankci je také relativní veličina; újmu způsobenou sankcí a jejím určitým druhem je nezbytné poměřovat případnými výhodami, které přinesla právě to jednání, jež je postihováno sankcí.

Výrazné odlišnosti ve vnímavosti na sankci existují zejména pokud jde o organizované kolektivy a jednotlivce. První sankce vůči jednotlivci byly vždy značně různorodé. Byť se s historickým vývojem jejich rejstřík mění a spíše zužuje, existuje stále dosti široká paleta trestněprávních i pracovněprávních opatření, která umožňují reagovat adekvátně na charakter protiprávního jednání a uzpůsobit povahu i výši sankce tak, aby znamenala citelnou újmu.

Vůči organizacím přicházejí v úvahu především sankce peněžní. Organizace však nemusí být na tento druh sankce vždy dostatečně „citlivá“. Platí to zejména v již naznačených případech, kdy majetkové výhody z protiprávního chování přesahují újmu způsobenou peněžní sankcí. (A k takovému stavu zpravidla dochází tehdy, kdy zisky z protiprávního chování mají kontinuální, opakující se charakter a k uložení peněžité sankce dojde výjimečně; celkové, rozsáhlé hospodaření organizace lze pak chápat jako svého druhu „pojištění“ proti důsledkům právní sankce.)

Právní sankce vůči jednotlivci je také zpravidla spojena s výrazným společenským odsouzením, sama o sobě může být impulsem k uplatnění sankcí morálních, politických. Často tyto vedlejší důsledky mohou vykonávat na potenciálního pachatele větší odstrašující vliv než obava z újmy způsobené vlastní právní sankcí. Peněžní sankci vůči organizaci lze naopak chápat jako jednu z řady položek (a různým způsobem kompenzovatelných položek) v celkové bilanci zisků a ztrát z podnikové činnosti.

Tím ovšem netvrdíme, že by organizace (zejména průmyslové a obchodní) nebyly citlivé na svoji dobrou pověst. Potvrzují to někdy i velmi alergické reakce na tiskovou kritiku jejich vadných výrobků a jiné formy uplatnění satirické sankce. Uložení právní peněžité sankce však nemá sama o sobě tento důsledek, pokud se o něm nedozví širší veřejnost.

Navíc výsledné chování organizovaných sociálně ekonomických systémů určují jejich dílčí subsystémy, a koneckonců jednotlivci, kteří se rozhodují, jednají za organizaci, uskutečňují její činnost. Proto sankce vůči organizaci budou účinné tehdy, když se budou transformovat v sankce vůči těm jednotlivcům, jejichž chování bylo příčinou postihu organizace. Jestliže sankce vůči organizaci budou mít finanční povahu, může být postih vůči jednotlivcům značně diferencovaný; v úvahu tu bude samozřejmě přicházet pracovníprávní náhrada škody, ale např. kárná opatření, funkční odpovědnost a v krajních případech i trestněprávní opatření.

Sankce vůči jednotlivým pracovníkům organizace (a tím i organizaci jako celku) budou účinné, když i zde se uplatní princip neodvratitelnosti odpovědnosti, když ukládání sankcí nebude mít exemplární charakter. Věc je o to složitější, že ti, kterým mají být sankce ukládány, a ti, kdo by je ukládat měli, jsou v dlouhodobějších pracovních a často i obecně lidských vztazích. V pracovních kolektivech jsou také jejich členové zvýšeně vnímaví na každé porušení principů rozdělovací a vyrovnávací spravedlnosti.

To vše ovšem vyžaduje pečlivou organizační úpravu, která by transformovala povinnosti z právních předpisů v povinnosti vnitropodnikové, bránila porušení obecných právních povinností i povinností vnitropodnikových a jestliže již k takovému porušení dojde, umožňovala rychle a poměrně jednoduše určit, kdo za ně odpovídá.

5. „Více disciplíny, více odvážné tvořivosti“ — tak lze nejstručněji vyjádřit podstatu požadavků, které rozhodují defektivnosti v ekonomice a koneckonců i v ostatních oblastech společenského života. Mírou efektivnosti právní odpovědnosti bude i její příspěvek k plnění takových požadavků.

Mezi oběma stručně charakterizovanými skupinami nároků existuje vztah zásadní dialektické jednoty i dílního protikladu. Nevhodně pojatá snaha o disciplinovanou hospodárnost dovádí k přílišné opatrnosti při podstupování záměrů s nejistým výsledkem. Iniciativní tvořivost a ne-

dostatek disciplíny mohou příležitostně vyvolat **jevově** stejný důsledek, tj. dílčí ztrátu.

Jedním z výrazných předpokladů toho, aby právní odpovědnost mohla přispívat k disciplinovanému jednání a zároveň nevytvářela překážky potřebné iniciativě (a v mezích svých funkčních možností tuto disciplínu dokonce stimulovala) je důsledné odlišení řádného hospodářského rizika od nedbalosti, nekázně, nedostatečných schopností nebo dokonce škodlivých úmyslů.

Náš právní řád, byť na institut rizika výslovně pamatuje spíše výjimečně (viz § 174 odst. 2), umožňuje (srov. materiální pojetí trestného činu v trestním právu, odpovědnost založená většinou na zavinění, institutu nutné obrany a krajní nouze, limitace náhrady škody atd.) brát v úvahu kladnou hodnotu rizika.

Vhodná aplikace těchto institutů však předpokládá, abychom dovedli **věcně** vytyčit a stále zpřesňovat hranici mezi řádným (přípustným) rizikovým jednáním na jedné straně a nežádoucími formami chování. Taková delimitace je důležitým předpokladem efektivního působení nejen právní odpovědnosti, ale i jiných forem odpovědnosti. Musí se na ní také podílet řada vědních disciplín a pracovišť společenské praxe.